

ՀԱՅՈՑ ԱՐՄԵՆ ՑԵՂԱՆՈՒՆԸ

ԱՐՄԵՆ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Ցեղանունները, ինչպես և հատուկ անունները, դժվար են ստուգաբանվում՝ անհրաժեշտ են կողմնակի տվյալներ, որոնք կարող են բացահայտել նրանց նախնական իմաստները (առանց դրանց ստուգաբանությունը կարող է լինել միայն մտահայեցողական): Այլ տվյալների սղության կամ բացակայության պայմաններում ազգածին ավանդությունն է, որ բացառիկ հնարավորությունն է մեկնաբանելու դրանք: Առասպելական նախնիների՝ էպոնիմների բնութագրերը կարող են օգնել պարզելու դրանց հետ կապված համարվող ցեղանունների ծագումն ու նշանակությունը: Խնդրին որոշակիություն կարող է տալ նաև ազգակից ժողովուրդների անվանաբանության մեջ համադրելի ձևերի գոյությունը:

Հայերը, մեզ հայտնի պատմության ընթացքում, իրենց կոչել են միայն հայ ցեղանունով: Դրանով նրանք տարբերվում են մի շարք այլ, այդ թվում նաև հին պատմություն ունեցող ժողովուրդներից, որոնք իրենց ընդհանուր ցեղանվան հետ միասին ունեցել են կամ նույնիսկ մինչև հիմա պահպանել էթնիկական պատկանելության ցեղանուններ (օրինակ՝ հույներ, վրացիներ, գերմանացիներ): Արմեն և նման ձևերը, գոնե պատմական ժամանակներում, հայերին տրվել են միայն օտարների կողմից: Այդօրինակ ցեղանունները կարող են լինել և՛ բնիկ, և՛ օտար ծագման, հմմտ. օրինակ ֆրանսերեն *allemand* «գերմանացի» (գերմանական ալեման ցեղանունից) և սլավոնական *немец* «օտարազգի, գերմանացի», որը թափանցիկ սլավոնական ծագում ունի (*немоѡ* «համր» արմատից, այսինքն՝ իրենց լեզվով չխոսող):

Ըստ Խորենացու, այլ ազգերը սկսում են հայերին կոչել արմեն և նման անվանումներով Արամ նահապետի անունից, իսկ Սերեոսի գրքում որպես այդ ցեղանվան էպոնիմ է հանդես գալիս Արամանեակ /Արմենակը¹: Ար(ա)մ- անվանաբանական տարրը առասպելում կրում են չորս նահապետներ, բոլոր դիցաբանական նահապետների կեսը՝ Ար(ա)մանեակ, Ար(ա)մայիս, Հարմա, Արամ (մյուսներն են՝ Հայկը, Ամասիան, Գեղամը և Արան): Նրանք, հենց առասպելի տերմինաբանությամբ, «ազգածին» նահապետներ են, և նրանց անունների ընդհա-

¹ Գ. Խ. Մարգարյան. Հատուկ անունների ստուգաբանությունը Մովսես Խորենացու պատմության մեջ. - ՊԲՀ, 1998, -1-2, էջ 113-128:

նուր՝ ար(ա)մ- տարրը բացահայտ կերպով ակնարկում է արմեն ցեղանունը:

Հայոց ազգածին ավանդությունը, իրականում, վառ արտահայտված վաղնջական հերոսական էպոս է, ստեղծված ժողովրդի ձևավորման ժամանակ, իսկ այդպիսիք, ի տարբերություն բանահյուսության այլ ժանրերի, ավելի քիչ են ենթակա օտար ազդեցությունների²: Եվ, ըստ հետազոտողների, այն լավագույնս պահպանել է հայոց առասպելաբանության վաղնջական՝ հնդեվրոպական միջուկը³: Սա ցույց է տալիս, որ անկախ ծագումից, ար(ա)մ- տարրը ամենավավաղնջական ժամանակներից եղել է էական հայոց անվանաբանության մեջ: Ըստ այդմ, չի բացառվում, որ հնագույն հայերի մի խումբ կամ խմբեր իրենց երբևիցե անվանած լինեին արմեն կամ համահունչ ձևերով:

Ազգածին նահապետների որոշ անուններ մեզ են հասել անխաթար վիճակում: Այդ են վկայում նրանց հետ կապված այլ անվանումները՝ օրինակ, Հայկի անունով Հայկն է կոչվել Օրիոն համաստեղությունը⁴, Արայի անունով՝ մի աստղ (թերևս՝ մոլորակ)⁵ և Արայի լեռը, Գեղամի անունով՝ Գեղամա լիճը և մերձակա լեռնաշղթան: Բայց ոչ բոլորը՝ ավանդությունը մեզ է հասել քրիստոնյա հեղինակների միջոցով, որոնք խմբագրել, վերափոխել են այն, համապատասխանեցրել աստվածաշնչի, ապա և հին հունական, հեղինակավոր համարվող աղբյուրների տվյալների հետ: Այսպես, Հայկը Հայաստան է գալիս Բաբելոնից, ինչը միանգամայն անհավանական է հնդեվրոպական լեզվով խոսող ժողովրդի համար՝ ակնհայտ է, որ հին հայկական ավանդությունը ձևափոխվել է աստվածաշնչի բաբելոնյան աշտարակաշինության առասպելի հիման վրա: Որոշ անուններ հայկական տեքստներն են՝ ձևափոխված են, նմանեցված այլ անունների հետ: Օրինակ, Կադմոս, որը նույնական է հունական առասպելաբանության Կադմոսին, Ար(ա)մայիս նույնական հունական աղբյուրների Արմաիս անվանը, Ամասիա, նույնական փոքրասիական Ամասիա քաղաքանվանը: Անունների կրկնակ ձևերը (Արամանեակ /Արմենակ, Արամայիս /Արմայիս) ևս խոսում են ձևափոխությունների մասին:

² E. M. Мелетинский. Введение в историческую поэтику эпоса и романа. М., 1986, с. 62.

³ S. A h y a n. Les débuts de l'histoire d'Arménie et les trois fonctions indo-européennes. – “Revue de l'histoire des religions. 1982, CIC-3, p. 251–271; G. D u m é z i l. 1994. Le roman des jumeaux. Paris, 1884, p. 133 seq.; A. Y e. P e t r o s y a n. 2002. The Indo-European and Ancient Near Eastern Sources of the Armenian Epic. Washington 2002, passim; Id. The Indo-European *H₂ner(t)-s and the Danu Tribe. Journal of Indo-European Studies, vol. 35, 2007, Number 3 & 4, p. 297–310; Id. Forefather Hayk in the Light of Comparative Mythology.– “Journal of Indo-European Studies”, vol. 37, 2009, Number 1 & 2, p. 155–163.

⁴ Հ. Ա ճ ա ո յ ա ն. Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Գ, Երևան, 1946, էջ 31:

⁵ Հ. Ա ճ ա ո յ ա ն. նշվ. աշխ., հ. Ա, 1942, էջ 264:

Արմեն ցեղանվան համար առաջարկվել են մի շարք ստուգաբանություններ: Մտորն ներկայացնենք դրանցից գիտական արժեք ունեցողները, ըստ ժամանակագրության, առավել տեղ հասկացնելով հանրությանն ավելի քիչ հայտնիներին:

1) Ըստ Յ. Մարկվարտի, Հայաստանի և հայերի՝ հին պրսկ. *Armina*, *Arminiya*, հուն. *Armenia*, *Armenioi* անվանումները կարող էին ծագել ինչ-որ **arm-* կամ **arim-*, **arum-* արմատներից, որոնք ևս ածանցյալ ձևերում պիտի դառնային *arm-*, ուրարտական *-ini* ածանցով (ներկայիս պատկերացումներով այդպիսի ածանց չկա, ավելի ճիշտ կլինի ասել՝ վերջավորությամբ): Այդ արմատը նա գտնում է «Բլիականում» հիշվող մի տեղանվան՝ Արիմայի մեջ (հոգնակի ներգոյական *ein Arimois* «Բլիական» II, 780-785): Արիմայում է, ըստ առասպելի, տեղի ունեցել հունական ամպրոպի աստված Ջևսի և հրեշ Տիփոնի կռիվը: Այդ վայրը, ըստ մի կարծիքի, գտնվել է Հյուսիսային Կիլիկիայի՝ Կապադովկիայի Արգայոս /Արգեոս (թուրք. *Էրջիաս*) հրաբխային լեռան շրջանում⁶ (Տիփոնն էլ, որն ի վերջո թաղվում է Էտնա լեռան տակ, հրաբխային երևույթի արտացոլումն է): Խորենացու մոտ Արամ նահապետը, արմեն ցեղանվան էպոնիմը, հաղթում է իր հակառակորդ հրեշին Կապադովկիայում, այնտեղ, որտեղ կառուցվում է Մաժակ (Մաժաք, հուն. *Mazaka*), հետագա Կեսարիա քաղաքը, այսինքն՝ հենց Արգայոս լեռան մոտ: Այնտեղ նա կուսակալ է թողնում իր տոհմակից Մշակին և տեղի բնակիչներին հրամայում խոսել հայերեն, ինչի պատճառով հույներն այդ երկրամասը կոչում են Պռոտին Արմենիան՝ «Առաջին Հայք» (հուն. *Protē Armenia*-ի հայցական հոլովածն է): Համադրելով այս ավանդությունները, Մարկվարտը եզրակացնում է, որ Արիման հնագույն հայերի բնակավայրն է եղել: Հին Արիմ- հիմքը կարող էր ձևափոխվել և դառնալ Արամ աստվածաշնչում արամեացիների նախահայր Արամի և Ուրարտուի առաջին արքա Արամուի անունների ազդեցության տակ: Իր ժամանակ հայտնի ուրարտական անվանաբանությունից նա այդ արմատի հետ է առնչում ուրարտական *Urme-ni* տեղանունը⁷:

Մարկվարտը քննադատորեն էր մոտենում հույն հեղինակների տեղեկություններին հայերի՝ փոյուզական ծագման վերաբերյալ: Նա նույնպես գտնում էր, որ հայերի նախնիները գաղթել են Բալկաններից, միայն շատ ավելի վաղ, նախապատմական ժամանակներում, սկզբնապես հաստատվել Կապադովկիայում և ապա անցել Հայաստան: Այդ տեսակետը առնվազն վիճելի է, իսկ Կապադովկիայի «Առաջին Հայք»

⁶ J. P a r t s c h. Geologie und Mythologie in Kleinasien.– Philologische Abhandlungen für Martin Hertz zum 70. Geburtstag dargeb. Berlin 1888, S. 111 ff.

⁷ J. M a r k w a r t. Die Entstehung und Wiederstellung der Armenischer Nation. Berlin. 1919, S. 65 ff.; Id. Le berceau des arméniens.– “Revue des études arméniennes”, 1928, 8, f. 2, p. 215–223.

կոչումը հռոմեական պրովինցիայի անվանում է, ստեղծված մ.թ. IV դ., և այն հնացնելու իրական հիմքեր չկան: Արիմայի առասպելի մասին տե՛ս և ստորև:

2) Մարկվարտի *Urme-ni* ստուգաբանության շարունակությունը և ճշգրտումը կարելի է համարել *Բ. Պիոտրովսկու* կարծիքը, արտահայտված ուրարտագիտության զարգացման հաջորդ փուլում, ըստ որի, «Մարկվարտը միանգամայն ճիշտ է» և արմեն ցեղանունը ծագում է *Arme* երկրի անունից, ուրարտական *-ni* ածանցով՝ (կարծում էին, որ *Արմե* երկրանունը Մարկվարտի հիշած *Ուրմեի* մեկ այլ գրելաձևն է, նույն երկրանվան տարբերակը, բայց հետո պարզվեց, որ դրանք, իրականում, երկու հարևան տեղանուններ են *Մուշի* և *Մասունի* շրջանում)⁸: *Բ. Դյակոնովը* հետազայում իմաստավորել է Պիոտրովսկու ուրարտական *Arme-ni* ձևի նշանակությունը որպես «Արմեի բնակիչ», նաև՝ «արմեական (երկիր)»⁹ (այս մեկնաբանությունը ևս, ինչպես Մարկվարտինը, ներկայումս ճշգրտման կարիք ունի)¹⁰: Ըստ նրա, այդ անվանումը, իրենց *-ā* վերջավորությամբ (*Arminā*), սկզբնապես կիրառել են արամեացիները, որոնցից այն այդ ձևով անցել է պարսիկներին: Ընդ որում, Պիոտրովսկին չի հիշում, իսկ Դյակոնովը անընդունելի է համարում Արիմայի և արմեն ցեղանվան կապը¹²:

Այս վարկածը ներկայացնում է արմեն ցեղանվան հնարավոր հին, պատմականորեն հավանական մի նախատիպ, բայց ոչ ստուգաբանություն լիակատար իմաստով, քանի որ չի լուսաբանվում, թե ինչ ծագում ունի և ինչ է նշանակում այն: Հետազայում *Բ. Դյակոնովը* փորձել է պարզաբանել այդ հարցը: Նա գտնում էր, որ շատ հնարավոր է, որ ուրարտացիները խառը բնակչությամբ Արմե մարզը կոչել են արամեացիների անունով, իսկ արամեացիները, ընդհակառակը, իրենց կողքին ապրող հայերին են կոչել նույն մարզի ուրարտական անվամբ¹³: Ավելի ուշ տվել է մի փոքր ճշգրտում՝ Արմեն, հավանաբար, սկզբնապես նշանակել է արամեացիներով բնակեցված լեռնային մարզը, իսկ հետագայում՝ արամեացիներին հարևան՝ հայերով բնակեցված մարզը¹⁴: Այ-

⁸ Б. Б. Пиотровский. Ванское царство. М., 1959, с. 124.

⁹ Н. В. Арутюнян. Топонимика Урарту. Ереван, 1985, с. 39, 210–211.

¹⁰ И. М. Дьяконов. Предыстория армянского народа. Ереван 1968, с. 234–235, прим. 114.

¹¹ Մարգարիտ Խաչիկյանի մեկնաբանությամբ՝ *Arme-ni-ն* կարող է համարվել *Արմե տեղանվան սեռական հոլովաձևը՝ -ni/e հոդով՝ Arme-(y)-ne, բառացի՝ «Արմեինը»:*

¹² И. М. Дьяконов. Предыстория армянского народа, с. 225.

¹³ И. М. Дьяконов. Малая Азия и Армения около 600 г. до н. э. и походы вавилонских царей. – «Вестник древней истории», 1981, № 2, с. 55.

¹⁴ История Древнего Востока, ч. II. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации (под ред. Г. М. Бонгард-Левина). М., 1988, с. 107.

սինքն, Արմե երկրանունը կապվում է արամեացիների ցեղանվան հետ: Ընդհանրապես, հայերի և արամեացիների անվանումները իրոք չափազանց շատ են իրար նման, ինչը կարող էր հիմք դառնալ այլևայլ մեկնաբանությունների համար: Հովսեպոս Փլավիոսն էլ հայերին համարում է սերված արամեացիների Արամ նահապետի որդի Ուլուսից՝ աստվածաշնչի Հուլից (Antiquitates Judaicae I, 146): Լեզվական առումով դա անընդունելի է՝ հայերենը և արամեերենը տարբեր ընտանիքների լեզուներ են, իսկ ազգածին ավանդությունները արտացոլում են լեզվի կրողների ծագումը: Բայց ցեղանունների՝ մի ժողովրդից մյուսին անցնելը հայտնի է աշխարհում:

3) Հետագայում Դյակոնովը առաջարկել է արմեն ցեղանվան մեկ այլ, հունարեն ստուգաբանություն, armenos «բարեպատեհ, հարմարեցված», ձևից, թերևս՝ «ոչ թշնամական», ի հակադրություն հույների հետ մշտական թշնամության մեջ գտնվող մյուս փոքրասիական ժողովուրդների¹⁵: Այս ստուգաբանությունը, թեև լեզվաբանորեն հնարավոր, բայց միանգամայն մտահայեցողական է, ստեղծված ի հաստատումն հեղինակի վաղնջահայերի բալկանյան ծագման տեսության:

4) Գ. Ջահուկյանն առավել հավանական է համարում ցեղանվան հայկական՝ հնդեվրոպական ստուգաբանությունը: Ըստ նրա, արմեն ցեղանունը կապված է հայերեն արմ(ն) «արմատ, գ-արմ» «ցեղ, սերունդ» արմատ «արմատ, ցեղ, զարմ, հիմք» բառերի հետ և գալիս է հնդեվրոպական *er- «շարժվել, հուզել, բարձրանալ» արմատի *ormeno- ածանցյալ ձևից, որի հետ են կապում հուն. ormenos «ցողուն, ընձյուղ», գերմ. irmino «մեծ» սլավ. raměno «ուժեղ, հզոր» ձևերը¹⁶:

Հաջորդ ստուգաբանություններն առաջարկվել են մեր կողմից:

5) Հնդեվրոպական համատեքստում Արամ նահապետի՝ Արգայոս լեռան կռիվը համեմատելի է Ռամայի և Արջունա Կարտավիրայի կռվի հին հնդկական առասպելի հետ («Մահաբհարատա», 115-116), ինչի համար կարելի է ներկայացնել այլևայլ փաստարկներ¹⁷: Հնդկական առասպելը հեշտ մեկնաբանելի է՝ հնդ. Arjuna նշանակում է «սպիտակ», իսկ Rāma □սև□. ըստ այդմ, այն աշխարհի առասպելներում տարածված սևի ու սպիտակի հակադրության մի արտացոլում է:

¹⁵ И. М. Дьяконов. О самоназвании армянского народа.— ИФЖ, 2005, № 2, с. 277–278.

¹⁶ Գ. Ջահուկյան. Հայաստանի լեզվի հինանատոլիական ծագման վարկածը.— ՊԲՀ, 1976, -1, էջ 109, նույնի՝ Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, էջ 287–288:

¹⁷ Ա. Պետրոսյան. Արամի առասպելը հնդեվրոպական առասպելաբանության համատեքստում և հայոց ազգածագման խնդիրը, Երևան, 1997, էջ 10–13, А. Ye. Petrosyan. The Indo-European and Ancient Near Eastern Sources of the Armenian Epic, p. 43–46; А. Е. Петросян. Армянский эпос и мифология. Ереван, 2002, с. 47–50.

Արգայոս լեռնանունը (խեթական ժամանակներում՝ Harga) ևս մեկնաբանվում է որպես «սպիտակ», հնդեվրոպական նույն արմատից¹⁸: Արամի անունը, համապատասխանաբար, պետք է ստուգաբանորեն կապվի հնդ. Rāma-ի հետ: Վերջինս հանգեցվում է հնդեվրոպական *rē-mo- / *rō-mo - «մուգ, սև» ձևերին, հմմտ. միջին քարձր գերմ. ram, rom «կեղտ, մուր», անգլոսաքս. romig «մրոտ»: (այլուրեք ևս հայտնի են գունային անվանումներ, որոնք հիմք են դարձել տեղանունների և ցեղանունների համար)¹⁹: Այս ստուգաբանությունը ճշգրտման կարիք ունի: Հնդեվրոպական մայր լեզվում, կարծում են, որ բառը չէր կարող r-ով սկսվել և *rē-mo-ի փոխարեն պետք է վերականգնվեն *Hrēmo- կամ *HreHmo- նախաձևերը (կոկորդայինների հաշվառմամբ), որոնցից հայերենում հնարավոր են Արիմ և Արամ զարգացումները²⁰:

Ընդհանրապես, Ջեսի և Տիփոնի մենամարտի վայրը՝ Արիման արդեն հնուց տեղայնացվել է բազմաթիվ վայրերում՝ հիմնականում Գիլիկիայում, քայց և այլուր՝ Միրիա, Փոքր Ասիա, Հունաստան, Գովկաս և Միցիլիա²¹: Լիդիայում տեղայնացումը եղել է մոխրով պատված և հրդեհից սևացած Կատակեկավենն «Այրված, Խանձված» կոչված մի վայրում, որի լեգենդար արքան էլ կոչվել է Արիմուս (Ստրաբոն XIII, 4.11, ըստ Քսանթոսի): Կարելի է տեսնել, որ այս դեպքում ևս Արիմները և այստեղ որպես նրանց էպոնիմ հանդես եկող Արիմուս արքան կապվում են «սև, այրված» գաղափարի հետ, ինչը միանգամայն համահունչ է Արիմների «սև» և *(h₂)rē-mo-ի «սև, մրոտ» մեկնաբանության հետ:

Այս վարկածում հայերի ազգածնության առասպելը տեղայնացվում է Հայաստանից դուրս՝ Կասպադովկիայում (որի՝ «նախնական Հայաստան»

¹⁸ E. L a r o c h e. Toponymes hittites ou pre-hittites dans la Turquie moderne.– Hethitica 1985, 6, p. 88-89. Որպես օրինակ, որ լեռը կարող է կոչվել այդտեղ պարտված առասպելական կերպարի անունով համեմատենք Նեմրոթ լեռան օրինակը, որը կոչվել է այդտեղ թաղված Բեյ-Նեբրովթի անունով. տե՛ս Ա. Ղ ա ն ա լ ա ն յ ա ն. Ավանդապատում, Երևան, 1969, էջ 72-73:

¹⁹ Այսպես, Kmt հին եգիպտերեն նշանակել է «Սև երկիր, Եգիպտոս», իսկ «մարդիկ» գաղափարազրով՝ «եգիպտացիներ»: Շումերների ինքնանվանումն էր sag-gig.ga «սևազուխ», որը թարգմանաբար անցել էր արադացիներին և ասորեստանցիներին՝ Palmāt qaqqadi.

²⁰ Ասենք, *h₂rēmo-, h₃rēmo-, *h₂reh₁mo- նախաձևերից կունենայինք Արիմ, իսկ *h₂rh₁mo-ից (վերջին ձևի գրոյական ձայնդարձ)՝ Արամ: Այս մեկնաբանությունների վերաբերյալ խորհրդատվության համար երախտապարտ եմ լեզվաբան Հրաչ Մարտիրոսյանին:

²¹ F. V i a n. Le mythe de Typhne et le problème de ses origines orientales. Elnments orientaux dans la religion grecque ancienne. P. 1960, p. 19-23; R. L. F o x. Travelling Heroes: Greeks and Their Myths in the Epic Age of Homer. London 2008, p. 288-298. Վերջին հեղինակը, ի վերջո, Արիման տեղայնացնում է Գիլիկիայում (Կոռիկոս), ուր արդեն խեթական ժամանակներից հիշվում է Erimma տեղանունը:

տան» լինելը, ինչպես ասվեց, վիճելի է), ոչ հայկական՝ խեթական անունով Արգայոս լեռան շրջանում: Ջևսի և Տիփոնի առասպելը ևս, հատկապես փոքրասիական տեղայնացման մասով, խեթական ակունքներ ունի²²: Կարելի է հնարավորություններ պատկերացնել դրա համար, բայց դա, այնուամենայնիվ, վիճելիության տարր է հաղորդում վարկածին: Ի միջի այլոց, Արիման արդեն մ.թ.ա. II-I դդ. սիրիացի հեղինակ Պոսիդոնիոսի կողմից կապվել է արամեացիների հետ, ինչը շարունակվել է և նոր հեղինակների աշխատություններում: Բայց նմանատիպ հարմարեցումները, թերևս, հին (և նոր) հեղինակների «ստուգաբանական խաղի» արդյունք են²³: Իսկ արամեացիների և հայերի նմանահունչ ցեղանունները, ինչպես տեսանք, այլ դեպքերում ևս նման մեկնաբանությունների տեղիք են տվել:

6) Ինչպես ասվեց, Սերետսի առաջին գլխից կարելի է եզրակացնել, որ արմեն ցեղանունը կապվում է ոչ թե Արամի, այլ Արամանեակ /Արմենակի անվան հետ: Վերջինս ևս կարող է մեկնաբանվել որպես արիմ-ի ածանցյալ, ձևափոխված Արամ և Արա անունների ազդեցությամբ: Այլ հնարավորություն՝ Արամենակը կարող է ծագեցվել Արամից՝ որպես Արամեան-ակ □Արամի որդի□, նվազական ածանցով²⁴: Բայց Արամանեակը ոչ թե Արամի, այլ Հայկի որդին է (այս դեպքում Հայկի և Արամի կերպարները նույնանում են, ինչը, տեսականորեն, հնարավոր է պատկերացնել): Մյուս կողմից, Արամանեակը շատ է հիշեցնում հնդեվրոպական առասպելաբանության *Aryomen անունը, որի հետ են կապվում հին հնդկական Aryaman, իրանական Airyaman, իռլանդական Eremon և, թերևս, գերմանական Irmin դիցանունները: Եղած տվյալների հիման վրա այս անունը մեկնաբանվում է որպես հնդեվրոպական հասարակության ինքնագիտակցությունն արտահայտող «միտրայական» տիպի աստվածացված մի վերացարկում, «արիականություն» իմաստով, ցեղանվան էպոնիմ²⁵: Հենց այս դիցանվան հետ են կապված հնդիրանցիների հին arya ինքնանվանումը, որից և նրանց «արիացիներ» կոչումը: Արժե նշել, որ գերմանական *ermana- ձևը՝ Իրմինի հիմքը, ստուգաբանորեն «հնչույթ առ հնչույթ համապատասխա-

²² Sté u C. Watkins. How to Kill a Dragon. New York/Oxford, 1995, p. 448–459, նախորդ գրականությամբ:

²³ F. Vian. Le mythe de Typhée et le problème de ses origines orientales, p. 21. ի»՞՞ J. Markwart. Le berceau des arméniens, p. 217.

²⁴ Գ. Ջ ա հ ու կ յ ա ն. Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» առաջին գրքի անձանունների լեզվական աղբյուրները.– ՊԲՀ, 1981, -3, էջ 52:

²⁵ Sté u, օրինակ, J. Puhvel. Analecta Indoeuropeae. Innsbrucker Beitrage zur Sprachwissenschaft 35. Innsbruck, 1981, p. 325–326, 382, n. 26; նոր աշխատություններից՝ M. L. West. Indo-European Poetry and Myth. Oxford, 2007, p. 142–143. Իրմինի մասին մանրամասն՝ տե՛ս J. De Vries. La valeur religieuse du mot germanique irmin.– „Cahiers du Sud”, 1952, 36, p. 18–27.

նում է հունական *ormenos-ին*²⁶, այսինքն, այն հնդեվրոպական նախաձևին, որից, ըստ Գ. Ջահուկյանի, պետք է ծագեր արմեն ցեղանունը: Բայց, այդ մեկնաբանությամբ անբացատրելի են մնում բառի կիրառությունները (օրինակ՝ *irmintheod* «մարդկություն», բառացի՝ «Իրմինի ժողովուրդ») և, այդ պատճառով, անկախ ստուգաբանական դժվարությունից, Իրմինին համարում են կապված *Aryomen-ի հետ:

Նույնը կարելի է ասել և Ար(ա)մանեակ /Արմենակի համար՝ այդ հերոսը առասպելում հանդես է գալիս որպես հենց այնպիսի կերպար, որը լավագույնս համապատասխանում է հնդեվրոպական *Aryomen-ին: Նա իր հոր՝ Հայկի գործի շարունակողն է, բայց, ի հակադրություն Հայկի, որը հսկա է, տիտաններին հաղթող, գերմարդկային հատկանիշների կրող (Դյումեզիլի առաջին՝ տիրակալության ֆունկցիայի «վարունայական» տիպ), նա, որին կամավոր ենթարկվում են Այրարատի հին բնակիչները և որի որդին առաջին քաղաքն է կառուցում, խաղաղ է, մարդկային, սոցիալական հաշտությանն ու համակեցությանն ուղղված կերպար (Ըմիտրայական տիպ), ինչով միանգամայն համապատասխանում է **Aryomen-ին*²⁷:

Այս անվան արմատի հետ են կապվում հնդիրանական ցեղերի հնագույն հայրենիքների անվանումները՝ հնդ. Արյավարտա, իրան. Արյանա վեջա և գերմանական սրբազան ծիսական սյան անվանումը՝ *Irmingsol*: Հին, «սրբազան հայրենիքները» և ծիսական սյուները խորհրդանշում են այդ ցեղերի «տիեզերքի կենտրոնները», իսկ *Sակիտոսը* նշում է, որ հերմինոնները (իրմինոններ՝ Իրմինի ցեղը) բնակվել են գերմանական ցեղերի «մեջտեղում» («Գերմանիա», 2. 3): Արամանեակը առաջին հայ բնակիչն է և առաջին էպոնիմը Հայաստանի կենտրոնական նահանգի՝ Այրարատի և նրա սրտի՝ Արարատյան դաշտի (հայոց տիեզերքի կենտրոնի): Վերջինիս երկրորդ էպոնիմն է Արա Գեղեցիկը, որի անունով այն կոչվել է «Արայի դաշտ»: Այս անուններում Այր- և Արա ձևերը նույնպես կարող են ակնարկել հնդեվրոպական *aryo-ն: *Aryomen-ից արմեն ուղղագիծ զարգացումը հնարավոր չէ (սպասելի էր Այրումին, Այրուման, Արաման), բայց կարելի է գտնել այլ հնարավորություններ: Դիցանվան առաջին մասը՝ *aryo-ն, ըստ ներկա պատկերացումների, հայե ընդ պիտի դառնար այր²⁸ (հմմտ. Այրարատ), իսկ

²⁶ J. De Vries. Նշվ. աշխ., էջ 22:

²⁷ S. A h y a n. Les débuts de l'histoire d'Arménie et les trois fonctions indo-européennes, p. 264-265.

²⁸ Համարվում է, որ հնդեվրոպական *-ry- կապակցությունը հայերենում a-ից հետո վերածվում է -ր-ի. տե՛ս Գ. Բ. Д ж а у к я н. Сравнительная грамматика армянского языка. Ереван, 1982, с. 182; F. K o r t l a n d t. Armeniaca. Comparative Notes by Frederik Kortlandt with an Appendix on the Historical Phonology of Classical Armenian by R. Beekes. Oxford, 2003, p. 161-162.

ողջ անունը կարող էր ձևափոխվել Արամ և Արա անունների ազդեցությամբ²⁹:

7) Ինչպես ասվեց, ազգածին ավանդության ար(ա)մ- տարրը պարունակող անունները այսպես թե այնպես, կարող են կապվել արմեն ցեղանվան հետ: Ըստ այդմ, էպոնիմ կարող է դիտվել նաև Ար(ա)մայիսը, որի մասին հայտնի է, որ նա կառուցել և իր անունով է կոչել Արմավիր քաղաքը: Այդ անվանումը (հուն. *Armaoiria*, *Armaurra*, լատ. *Armavira*, հին հայ. Արմալիր, սեռ. Արմալարայ), պետք է հնագույն ծագում ունենա, քանի որ անհասկանալի է հայերեն և հարևան լեզուներով: Ըստ ամենահավանական ստուգաբանության, այն կարող է կապվել խեթերեն հիմքերի հետ՝ *arma*- «լուսին, լուսնաստված» + *pir* «տուն», կրոնական ոլորտում՝ «աստծու տուն, տաճար» (որտեղ -ւ-ն հին միջձայնավորային -ր-ի օրինաչափ զարգացումն է)³⁰:

Քննությունը ցույց է տալիս, որ Ար(ա)մայիսի նախատիպը, ամենայն հավանականությամբ, եղել է լուսնի աստվածություն³¹: Այս ստուգաբանության օգտին կարելի է ավելացնել, որ հին հայկական ավանդության մեջ լուսնի պաշտամունքը հիշվում է միայն մեկ անգամ, Արմավիրում (Խորենացի Բ.բ. Վաղարշակ արքան այստեղ արևին, լուսնին և իր նախնիներին նվիրված տաճար է կառուցում)³²: Ինչպես ասվեց,

²⁹ A. Y. Petrosyan. The Indo-European and Ancient Near Eastern Sources of the Armenian Epic, p. 87, 179.

³⁰ Ա. Ե. Պ ե տ ր ո ս յ ա ն. Խեթերենի հետքեր Հայկական լեռնաշխարհի արևելքում և հարավ-արևելքում. Խաղթյան գործությամբ... Հողվածների ժողովածու՝ նվիրված Բորիս Պիոտրովսկու ծննդյան 100-ամյակին, Երևան, 2010, էջ 72-73: Անվան երկրորդ մասի ստուգաբանության համար հմնտ. Խորենացու (Ա.ժբ) և Սեբեոսի (Ս) վկայությունը Արմավիրի՝ որպես □տուն բնակութեան□ կառուցելու վերաբերյալ: Տեղանվան նման, բայց քիչ տարբեր մեկնաբանություններ տես Գ. Ա. Капанцян. Историко-лингвистические работы, т. II. Ереван, 1975, с. 59-60 (ուր անվան սկզբնամասը կապվում է արամեացիների հետ) և Հ. Կ ա ր ա գ յ ո ղ յ ա ն. Սեպագիր տեղանուններ, Երևան, 1998, էջ 56:

³¹ Ա. Պ ե տ ր ո ս յ ա ն, Ն. Տ ի ր ա գ յ ա ն. Արմավիրը պաշտամունքային կենտրոն.– ՊԲՀ, 2012, -1, էջ 169-184, A. Ye. Petrosyan. 2012. First Capitals of Armenia and Georgia: Armawir and Armazi (Problems of Early Ethnic Associations).– “Journal of Indo-European Studies”, 2012, 40, p. 265-288.

³² Արմավիրի և Վրաստանի առաջին մայրաքաղաք Արմազիի հիմնադրման և վաղ պատմության լեզենդները չափազանց նման են, և Արմազիում ևս հայտնի էր լուսնաստծու առանձնահատուկ պաշտամունքը (եռամաս տաճարային համալիրում, ինչպես Արմավիրում): Հատկանշական է, որ Արմազին նույնպես, ըստ լայնորեն տարածված ստուգաբանության, կապված է անատոլիական □լուսին□ արմատի հետ. տես A. Y. Petrosyan. 2012. First Capitals of Armenia and Georgia: Armawir and Armazi, p. 271-276; A. И. Болтунова. К вопросу об Армази.– «Вестник древней истории», 1949, № 2, с. 228-240; Г. А. Меликишвили. Наири-Урарту. Тбилиси, 1954, с. 420; он же. К истории древней Грузии. Тбилиси, 1959, с. 229. Г. А. Меликишвили, О. Д. Лордкипанидзе. Очерки истории Грузии, т. 1. Тбилиси, 1989, с. 394-395.

Ար(ա)մայիսը, հավանաբար, աղավաղված մի ձև է՝ նրանից, հայերենի կանոններով, ոչ մի կերպ չէր առաջանա Արմաիթ անվանումը (այդ պատճառով, Մերետսի մոտ այն ներկայացվել է որպես Արամայիթ, որը նույնպես չէր կարող ծագել Արամայիսից): Արամայիսը, կարելի է ասել, որ նույնական է լիկիական (Արևմտյան Փոքր Ասիա), հունական գրչությամբ ավանդված, *Armais* անվանը, որը նույնպես հանգեցվում է խեթալուվիական «լուսին, լուսնաստված» *Armas-ին*³³ (վերջին *s-ն* ուղղական հոլովի վերջավորությունն է): Լիկիական ազդեցությունը հայկական ազգածին ավանդության վրա քիչ հավանական է, և Արամայիս /Արմայիսը ավելի շուտ կարող է համարվել ձևափոխված՝ «հունակա-նացած» մի ձև³⁴:

Անատոլիական *arma-* «լուսինը» չունի հնդեվրոպական զուգահեռներ և, ամենայն հավանականությամբ, փոխառված է տեղական մի հին լեզվից³⁵: Ոչ հնդեվրոպական է նաև խեթ. *per/pir* «տուն» բառը, եզրիպտական *pr* և խուտիական *pur(l)i* նույնիմաստ զուգահեռներով³⁶:

Ըստ ասորեստանյան աղբյուրների, Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմտյան շրջանները մ.թ.ա. XII դարում նվաճվել են մուշկերի, ուրումագիների և կաշկացիների (սրանք կոչվում են նաև արեշլացիներ) ցեղերի կողմից (*mušku, urumaia, kaškaia/abešlaia*)³⁷: Ուրումագիները և կաշկացի/արեշլացիները հիշվում են որպես «խեթական երկրի» ըմբոստ մարդիկ, որոնք «ուժով գրավել են Շուբարտու (այլ կերպ՝ Շուբրիա) երկրի բնակավայրերը»: Մուշկերի ցեղանվան հետ է կապված, հավանաբար, Մուշ քաղաքի անվանումը (**musk^ho- / mōsk^ho >*

³³ P. Howink ten Cate. The Luwian Population Groups of Lycia and Cilicia Aspera during the Hellenistic Period. Leiden, 1961, p. 132.

³⁴ Մարկվարտը կարծում է, որ այն ձևափոխվել է հին հայ հեղինակների քաջածանոթ Եվսերիոսի աշխատության մեջ հիշվող Եզրիպտոսի մի արքայի *Armais* անունից. տե՛ս J. Markwart. Le berceau des arméniens, p. 219.

³⁵ Այսպես, Տիշլերը, հիշելով բառի հնդեվրոպական մեկնաբանության տարբեր փորձերը, այն թողնում է առանց ստուգաբանության. տե՛ս J. Tischler. Hetitisches etymologisches Glossar. Teil I. Innsbruck, 1983, S. 62; *ՄՄՄ*: Т. В. Гамкрелидзе, В. В. Иванов. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Тбилиси, 1984, с. 685; J. Puhvel. Hittite Etymological Dictionary: Trends in Linguistics. Vol. I. Berlin-New York 1984, p. 154 *հտն.*, հնդեվրոպական ստուգաբանությունների փորձերով:

³⁶ J. Tischler. Hetitisches etymologisches Glossar. Teil II, Innsbruck 2001, S. 569 ff.:

³⁷ A. K. Grayson. Assyrian Royal Inscriptions. Vol. II, part 2. Wiesbaden, 1976, p. 12, 18, 66, 67, 92, 93; И. М. Дьяконов. Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту. – «Вестник древней истории», 1951, № 2, с. 270, 278, 279. Այս ցեղերի վերաբերյալ տե՛ս *որինակ*, И. М. Дьяконов. Предыстория армянского народа, с. 12, 123–124; Г. Г. Гиоргадзе. Неиндоевропейские этнические группы (хатты, каски) в древней Анатолии по хеттским клинописным текстам. Разыскания по истории Абхазии/Грузия. Тбилиси, 1999. <http://forum.gol.ge/index.php?showtopic=22904&st=560>.

Մուշ, սեռ. Մշոյ)³⁸, ուրումագիների հետ՝ «Ներքին Ուրումու» և թերևս՝ Ուրմե երկրները (նույնպես Մուշի շրջանում), իսկ Արմե երկիրը, ինչպես ասվեց, գտնվել է Մուշից հարավ (Ուրմեի հարևանությամբ, ավելի հարավ-արևելք): Այդ բոլոր երկրները մտնում էին Շուքրիայի կազմի մեջ³⁹:

Կաշկա գեղերը, ուրումագիների դաշնակիցները, մի գեղախումբ էին Խեթական կայսրության հյուսիս-արևելքում (հետագա Պանտոսում, Հայկական լեռնաշխարհից հյուսիս-արևմուտք): *Kaşka* գեղանունը, հավանաբար, կապված է խաթական լուսնաստծու՝ *Kaşku*-ի հետ⁴⁰: Դա, թերևս, բոլոր կաշկական գեղերի խաթական հավաքական անվանումն է (իսկ արեշլան, հնարավոր է, նրանցից մեկի անվանումը)⁴¹: Այդ գեղանունը կարող է վկայել կաշկերի մեջ լուսնի առանձնահատուկ պաշտամունքի գոյությունը: Հելլենիստական դարաշրջանի Պոնտոսում լուսնի աստված Մենը նույնացվել էր Ջեսի հետ և պաշտվում էր որպես գերագույն աստված⁴²: Հազարամյակներ տևող լուսնի այս պաշտամունքը ևս կարող է փաստարկ հանդիսանալ կաշկա գեղանվան «լուսնային» ստուգաբանության համար⁴³: Քանի որ այդ գեղերը հիմնավորվել էին Մուշի շրջանում, կարելի է ենթադրել, որ Արմե երկրանունն էլ կապված է եղել «լուսնային» կաշկերի հետ:

Նույնիսկ առանց այս դատողությունների էլ կարելի է ասել, որ Արմե երկրանվան և լուսնաստծու կապի գաղափարը միանգամայն ընդունելի է: Եվ Արմե, արմեն, Ար(ա)մանեակ, Ար(ա)մայիս մավիր անունները

³⁸ A. Y. Petrosyan. The Indo-European and Ancient Near Eastern Sources of the Armenian Epic, p. 142. *Այս տեղանվան կապը սեպագիր mušku-ի հետ, պարզ համահնչյունության հիմքի վրա, վաղուց է առաջարկվել. տե՛ս* И. М. Дьяконов. Предыстория армянского народа, с. 222–223; Գ. Ջահնուկյան. Հայերենը և հին հնդեվրոպական լեզուները, Երևան, 1970, էջ 78:

³⁹ Н. В. Арутюнян. Топонимика Урарту, с. 39, 210–212; История Древнего Востока, ч. II, с. 107.

⁴⁰ Г. Г. Гиоргадзе. К вопросу о локализации и языковой структуре касских этнических и географических названий.– Переднеазиатский сборник, т. I. М., 1961, с. 199–200.

⁴¹ *Կաշկերի վերաբերյալ տե՛ս* Г. Г. Гиоргадзе. К вопросу о локализации и языковой структуре..., с. 161–210; он же. Неиндоевропейские этнические группы (хатты, каски) в древней Анатолии по хетским клинописным текстам. Разыскания по истории Абхазии/Грузия. Тбилиси. <http://forum.gol.ge/index.php?showtopic=22904&st=560>. von Schuler E. Die Kaškaer. Berlin.1965. I. Singer. Who were the Kaška? Phasis 2007, 10 (II). The Argonautica and World Culture. Greek and Roman Studies, p. 166–181.

⁴² S. Y. Saprykin. The Religion and Cults of the Pontic Kingdom: Political Aspects. Mithridates VI and the Pontic Kingdom. Aarhus, 2009, p. 258 f.

⁴³ *Այդ մասին տե՛ս նաև* Г. Г. Гиоргадзе. К вопросу о локализации и языковой структуре..., с. 200.

դժվար է առանձնացնել մ.թ.ա. III-I հազարամյակների սեպագիր աղբյուրներում Հայկական լեռնաշխարհից և մերձակա տարածքներից վկայված բազմաթիվ համահունչ անվանումներից (*Arman, Armanum, Armi, Armuna* ևն)⁴⁴: Տեսականորեն չի կարելի բացառել, որ սրանց գոնե մի մասը հանգում է տեղական «լուսին, լուսնաստված» նշանակութային արմատին, որը փոխառվել է անատոլիական և, թերևս, նաև այլ հին տեղական լեզուներ:

Լուսնի առանձնահատուկ պաշտամունքը բնորոշ է եղել ողջ տարածաշրջանին: Հին վրացական ցեղերի մեջ, ինչպես Պոնտոսում, գերագույնն էր լուսնի աստվածը⁴⁵: Աղվանքում ամենամեծ պաշտամունքն ուներ լուսնի դիցուհին, վկայված հունական Մելենե անունով (*Ստրաբոն XI.4.7*), իսկ Հայաստանում՝ Արտեմիսի հետ նույնացված Անահիտը (*Ստրաբոն XI.14.16*), որը նաև լուսնի դիցուհու հատկանիշներ ուներ:

* * *

Կարծում ենք, որ ցեղանվան իրական ստուգաբանությունը պետք է փնտրվի ներկայացված վարկածների շրջանակում: Հավանական է թվում, որ մի քանի իրարից անկախ ձևեր բաղադրվել են, խառնվել իրար հետ: *HreHmo-, *aryomen-, *ormeno-, նախաձևերի հայերեն անդրադարձները և arma- «լուսինը», մասնակի համահնչունության պատճառով, կարող էին ձևափոխվել և վերափոխառվել իրարով: Դրանցից ո՞րն է եղել առաջնայինը, դժվար է միարժեքորեն պնդել: Բայց պարզ է, որ պատահական, օտարալեզու մի բառ կամ տեղանվան հիմք դժվար թե դառնար ազգածին նահապետների անունների հիմնական բաղադրիչը:ն Ար

АРМЯНСКИЙ ЭТНОНИМ АРМЕН

АРМЕН ПЕТРОСЯН

Резюме

Этнонимы, подобно собственным именам, трудно этимологизировать. При недостатке других сведений характеристики мифологических эпонимов могут

⁴⁴ *Sk' u, orh'naly*, Répertoire géographique des textes cunéiformes. Wiesbaden, I, 18; II, 15; III, 21; V, 38; XII, 50 ff. Н. В. А р у т ю н я н. Топонимика Урарту, с. 37–39; А. Ү. Р е т р о с я н. The Indo-European and Ancient Near Eastern Sources of the Armenian Epic, p. 163.

⁴⁵ *Sk' u, orh'naly*, Г. А. М е л и к и ш в и л и, О. Д. Л о р д к и п а н и д з е. Очерки истории Грузии, т. 1. Тбилиси, 1989, с. 393.

указывать на этимологию соответствующих этнонимов. Из восьми «этногонических» патриархов в легендах о происхождении армян имена четырех содержат элемент агм-, что говорит о его значительной роли в процессе формирования народа. Для этнонима армен были предложены несколько научных этимологий (Маркварт, Пиотровский, Дьяконов, Джаукян, Петросян), некоторые из которых потеряли актуальность, другие были уточнены. Каждая этимология имеет сильные и слабые стороны.

ARMENIAN ETHNONYM ARMEN

ARMEN PETROSYAN

S u m m a r y

Ethnonyms, like proper names, are hard to etymologize. In the insufficiency of other data the characteristics of the mythological eponymous can help to reveal the etymologies of respective ethnonyms. From eight “ethnogenic” patriarchs of legends on Armenian origin four contain the element arm-, which evidence of its significant role in the process of formation of the people. For the ethnonym Armen several scientific etymologies were suggested (Markwart, Piotrovsky, Diakonoff, Djahukian, Petrosyan). Some of them lost actuality, others were specified. Each etymology has strong and weak sides.